

بازنمایی سیره و شخصیت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام

در کتاب‌های درسی دوره متوسطه

زینب فضلی*

چکیده

متون درسی دوره مدرسه فرصت ایده آلی برای تربیت و پرورش شخصیت دانش آموزان محسوب می‌شود و برای تحقق این مهم اغلب از شخصیت‌های برتر و الگو بهره گرفته می‌شود. سیره و شخصیت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام فرصت مناسبی را برای سیاستگذاران آموزش دوره متوسطه و مؤلفان کتاب‌های درسی فراهم می‌آورد تا بتوانند با بهره‌گیری از آن، سبک زندگی اسلامی و شیعی را با اتکا بر شخصیت تاریخی و چند وجهی آن حضرت به دانش آموزان مقطع متوسطه آموزش دهند. در این پژوهش که به شیوه تحلیل محتوا صورت گرفته، کتاب‌ها و متون درسی دوره متوسطه (اول و دوم) بررسی شده است. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که اگرچه تلاش مناسبی در این کتاب‌ها برای معرفی فاطمه علیها السلام صورت گرفته، اما بازنمایی ابعاد شخصیتی و سیره آن حضرت در این متون، آنگونه که باید ترسیم نشده است. به طور کلی می‌توان گفت که تصویر ارائه شده از آن حضرت در متون درسی عمدتاً متکی بر قالب‌های مرسوم، ثابت و تکراری است و به‌رغم وجود درس «برترین بانو» در پیام‌های آسمان پایه هفتم دوره اول متوسطه، ارتقاء کیفی و هدفمند وجوه شخصیتی آن حضرت در کتاب‌های درسی این مقطع ضروری به نظر می‌رسد.

واژگان کلیدی: سبک زندگی، سیره حضرت فاطمه علیها السلام، الگوی برتر، بانوی مسلمان، متون درسی.

* استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
z.fazli@alzahra.ac.ir

مقدمه

مدرسه و آموزش مدرسه‌ای همواره یکی از زمینه‌های مناسب مربوط به فرهنگ‌سازی و یکی از بسترهای مهم آموزش ارزش‌ها و آموزه‌های دینی، ملی، فرهنگی و اجتماعی محسوب می‌شود. امروزه اکثر جوامع و کشورها سعی دارند ضمن آموزش رسمی مد نظر خود، از ظرفیت این دوره برای ترویج سبک زندگی و ارتقای سطح فرهنگی جامعه استفاده نمایند؛ به همین دلیل نیز آشنایی رسمی نوباوگان هر کشوری با فرهنگ ملی و دینی-مذهبی کشورشان اغلب از طریق آموزش دوران مدرسه صورت می‌گیرد تا جایی که در ایران نیز وزارتخانه متولی آموزش‌های ایام مدرسه با نام رسمی «وزارت آموزش و پرورش» شناخته می‌شود. بی‌تردید «سبک زندگی اسلامی» یکی از مهمترین دغدغه‌های کنونی جامعه ایرانی (بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷، بند ۷) و قطعاً نظام آموزشی کشور به شمار می‌رود. با عنایت به اینکه نوجوانان و جامعه دختران ایران برای رشد اجتماعی در پرتو ارزش‌های اسلامی-علوی، نیازمند الگوی برتر و ویژه‌ای هستند و حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، بانو و سرور زنان هر دو عالم، نیز برگزیده‌ترین الگو برای زنان و دختران ایرانی است، انتظار می‌رود در مقاطع مختلف آموزش رسمی تصویر مطلوبی از سیره و شخصیت ایشان و مبتنی بر ارزش‌های متعالی انسانی و اسلامی ترسیم شود. ضرورت تبیین ابعاد مختلف شخصیت آن حضرت در قالب دروسی مشخص و با هدف ترویج سیره و سبک زندگی‌شان، موجب توجه به این مهم می‌شود که در کتاب‌های درسی چگونه سیره و شخصیت ایشان ترسیم شده و تصویر ارائه شده، کدام ابعاد سیره و وجوه شخصیتی آن حضرت را بیان می‌کند. روشن است که کیفیت تصویر ارائه شده از شخصیت فاطمه زهرا علیها السلام در این مقطع مهم آموزشی می‌تواند در شکل‌گیری شخصیت دینی و مذهبی نوجوانان ایران زمین به ویژه دختران این مرز و بوم نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا کند. از این رو، مطالعه حاضر بر آن است تا تصویر ترسیم شده از فاطمه علیها السلام با تأکید بر سیره و شخصیت آن حضرت در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول و دوم را بررسی نماید.

برای توصیف و تفسیر وجوه شخصیت حضرت فاطمه علیها السلام در متون درسی دوره متوسطه، باهدف شناسایی، کشف معانی و تحلیل مسائل مد نظر مؤلفان این متون، از روش تحلیل محتوا استفاده شده و به صورت هدفمند کتاب‌های درسی این دوره یعنی پایه‌های هفتم تا دوازدهم به عنوان جامعه آماری در نظر گرفته شده‌اند (کرپیندورف، ۱۳۹۴، ۲۵ به بعد، نوریان، ۱۳۹۴، ص ۶۶ به بعد). پیش از این، بررسی‌هایی از متون درسی از وجوه مختلف صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به «نقد محتوای فقهی-تربیتی کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه دوم»

بی‌بی‌زینب حسینی و دیگران (تربیت اسلامی (۱۳۹۹)، شماره ۳۲، ص ۷-۳۱)، «بررسی میزان برخورداری کتاب‌های دین و زندگی مقطع دبیرستان از مؤلفه‌های روش تربیت‌الگویی در اسلام» محبوبه البرزی و دیگران (پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی (۱۳۹۴)، شماره ۲۹، ص ۱۲۱-۱۳۳)، مقاله «نقد و ارزیابی محتوای کتاب درسی تاریخ‌شناسی دوره پیش‌دانشگاهی با تأکید بر برنامه درسی» (پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی (۱۳۹۱)، دوره ۱۱، شماره ۲، ص ۸۷-۱۱۴) و «نقد و ارزیابی محتوای کتاب درسی دین و زندگی سال سوم دبیرستان (با تأکید بر برنامه درسی)» (اندیشه‌های نوین تربیتی (۱۳۸۶)، دوره ۳، شماره ۱-۲، ص ۸۷-۱۲۰) از فاطمه‌سادات میرعارفین، «بررسی وضعیت مؤلفه‌های فریضه امر به معروف و نهی از منکر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و متوسطه اول» (اسلام و پژوهش‌های تربیتی (۱۳۹۸)، شماره ۲۲، ص ۳۷-۵۰) و «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از نظر توجه به مؤلفه‌های تربیتی نامه ۳۱ نهج‌البلاغه» (همان، شماره ۲۱، ۲۶۳-۲۸۴) نوشته سیروس محمودی، مقاله «تبارشناسی کتاب‌های هدیه‌های آسمانی از حیث انعکاس مفاهیم اصول دین» نگاشته شهرام رنج‌دوست (پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی (۱۳۹۸)، شماره ۴۲، ص ۱۰۵-۱۲۶)، مقاله «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ مقطع متوسطه (رشته‌های علوم پایه) از منظر ترسیم هویت دینی از سال ۵۸ تا ۹۲ ه.ش» مرزبان ادیب‌منش و فرهاد پروانه و برخی موارد دیگر^۱ اشاره کرد. اما همانطور که مشخص است مسأله این مطالعه بازنمایی چهره و شخصیت فاطمه علیها السلام و متون درسی در مجموع پژوهش‌های پیشین مد نظر نبوده است.

سبک زندگی اسلامی و ضرورت الگوگیری از شخصیت‌های تاریخی و دینی-مذهبی

با توجه به اینکه فرهنگ هر جامعه و کشوری برآمده از گذشته تاریخی و ارزش‌های معنوی آن است، شخصیت‌های برجسته و برگزیده تاریخی، دینی و مذهبی نمونه‌های مناسبی برای الگو سازی به شمار می‌روند. دست‌اندرکاران مسائل فرهنگی و تربیتی در جوامع مختلف اغلب سعی داشته‌اند با بهره‌گیری از چنین ظرفیت‌هایی هم پیوند مستمر بین جامعه کنونی با گذشته تاریخی آن را حفظ نمایند و هویت دینی و مذهبی آن را سامان دهند. این مهم در بحث‌های هویتی تا بدانجا مهم است که جوامعی که تاریخ و گذشته آنها فاقد چنین توانمندی باشد یا در صدد اسطوره‌سازی برمی‌آیند و یا حتی دست‌تاول به تاریخ و فرهنگ جوامع، ملت‌ها و کشورهای دیگر می‌برند تا با

۱. با توجه به اینکه موارد متعدد دیگر به مانند موارد ذکر شده در این سطور، تقریباً هیچ کدام به صورت مستقیم مربوط به مسأله مد نظر این مطالعه نیستند، از ذکر عنوان و مشخصات آنها خودداری شد.

نسبت دادن افراد برجسته به کشور و جامعه خود، این نقطه ضعف را برطرف کنند. ناگفته پیداست که بنابر شرایط متغیر، آشفته و پیچیده فرهنگی-اجتماعی کنونی جوامع اسلامی و تهدیدات ناشی از فرهنگ غربی و غیراسلامی، بیش از هر چیزی پیش کشیدن الگویی مطلوب برای جوانان و جامعه پرشمار دختران و زنان ضرورت بیش از پیش پیدا کرده است.

بنابر احادیث متواتر از پیامبر ﷺ و ائمه اهل بیت و معصومان علیهم السلام، حضرت فاطمه علیها السلام و سیره و زندگی ایشان به عنوان عالی ترین نمونه و الگوی سبک زندگی اجتماعی مطرح هستند (رک: بهجت پور، ۱۳۹۴، ص ۱۰۵-۱۰۷؛ قهرمانی نژاد شایق، ۱۳۹۴، ص ۲۲۷ به بعد). هر فرد مسلمان و شیعه باید با شناخت کامل از حیات و ابعاد مختلف زندگی آن بزرگواران، بتواند در زندگی فردی و اجتماعی خود از آنها استفاده و الگوگیری نماید. امروزه بر اساس «روش الگویی» مرسوم در مسائل تربیتی، در مباحث مربوط به فرهنگ سازی، الگوگیری و داشتن الگوی مطلوب به عنوان یک مساله مهم و ضروری مطرح است (البرزی و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۱۲۲-۱۲۳) و جوامع برای نزدیک کردن فرهنگ عمومی مردم به کمال مطلوب برآنند تا شخصیت های مطلوب و برتر در فرهنگ ملی و مذهبی خودشان را، که عمده تاً تاریخی هستند، بازنمایی کرده و در یک برنامه هدفمند و از طریق آموزش زمینه ای را فراهم آورند تا عموم مردم با الگو قرار دادن آن فرد یا افراد در زندگی، خود را به فرهنگ و سبک زندگی مطلوب آن جامعه نزدیک نمایند. جامعه ای که خود را با صفت «اسلامی» و «شیعی» معرفی می کند، باید با رجوع به تاریخ و گذشته خود، با بازشناسی شخصیت های معیار به شکل هدفمند از این ذخایر فرهنگی برای رشد و تعالی خود بهره گیرد (برای بحث درباره اهمیت بهره گیری تربیتی از تاریخ گذشته رک: رنجبر و کشاورز، ص ۷ به بعد). در این میان، سیره معصومین علیهم السلام تا بدان حد دارای قابلیت های متکثر و چند وجهی است که می توان با بازنمایی واقع گرایانه آنها، الگوهای مناسبی را برای جامعه ارائه داد. البته دو شرط اساسی برای توفیق در این زمینه را باید در نظر داشت؛ یکی اینکه دست اندکاران فرهنگ و آموزش عمومی درک درستی از این مهم داشته باشند و با در پیش گرفتن سیاست های متناسب، از این ذخایر تاریخی-مذهبی به نحو احسن استفاده نمایند؛ دیگر اینکه بازنمایی از سیره معصومان با درک درست از نیازهای کنونی جامعه صورت گرفته باشد و در محل مناسب در اختیار جامعه قرار گیرد که آموزش مدرسه و کتاب های درسی می تواند یک فرصت ایده آل باشد.

امروزه نقش خطیر نهاد مدرسه در آموزش و یادگیری ارزش های جامعه امری مسلم دانسته می شود (روحانی دهکردی و باقری قلعه سی، ۱۳۹۱، ص ۹۷-۹۸). با بررسی جامعه در یک بازه زمانی و تاریخی، می توان ارتباط بین تصویر ارائه شده از شخصیت های دینی و مذهبی در

کتاب‌های درسی با تصویر نقش بسته در ذهن آحاد مختلف جامعه را بازشناسی کرد. چنین بررسی در شرایط کنونی به این دلیل اهمیت دارد که آموزش رسمی، اگر به شکل درست آن ارائه شود، می‌تواند خلاءها و ضعف‌های ناشی از آموزش عمومی پیشامدرسه و پسامدرسه را برطرف نماید. با توجه به این‌که دانش‌آموزان از طبقات مختلف هستند، بسته به پایگاه و خاستگاه اجتماعی و اقتصادی خانوادگی‌شان، سطح آگاهی آنها نسبت به فرهنگ مذهبی و رسمی جامعه می‌تواند متفاوت باشد. به دلیل اختلاف در نگرش‌های مبتنی بر خاستگاه اجتماعی و خانوادگی دانش‌آموزان، آموزش مدرسه در نزدیک کردن نگرش مذهبی-فرهنگی آنها نقش تعیین‌کننده‌ای را ایفا می‌کند. در این میان، نهادینه کردن سبک زندگی اسلامی از طریق فرهنگ‌سازی و آموزش عمومی-همگانی مستلزم داشتن تعریف مشخص و طرح کلان از سبک زندگی اسلامی و شیعی است به طوری که در این طرح، به عنوان مثال جایگاه شخصیت حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) هم به صورت مشخص ترسیم شده باشد.

سیره حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)، الگوی ایده‌آل برای جامعه زنان

در عربستان مقارن ظهور اسلام، جایگاه زن در جامعه تا بدان حد نازل بود که تولد فرزند دختر نوعی سرشکستگی برای پدر را به همراه داشت (قرآن کریم، سوره نخل، آیات ۵۷-۵۸). اما در عصر رسالت در کنار بسیاری از تحولات مهم دیگر جایگاه اجتماعی زنان در جامعه تحول شگرفی یافت. در چنین شرایطی بود که بزرگ‌بانوی اسلام، حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)، پا به عرصه حیات گذاشت تا نه تنها جلوه‌گر این تحول در جامعه نبوی باشند، بلکه به عنوان «سیده نساء العالمین» (شیخ صدوق، ۱۴۱۷، ص ۱۱۳، ۳۰۵؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۸۹۵) و «سیده نساء أهل الجنة» (شیخ صدوق، ۱۴۱۷، ۱۸۷) الگویی جاودانه‌ای از زن برای همه ادوار زندگی بشر ارائه گردد. این مهم در بیان رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم)، که فاطمه (علیها السلام) عزیزترین کس ایشان (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۳) و پاره‌تن آن حضرت (طبرسی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۹) و برترین زنان در همه دوران‌ها هستند، متجلی شده است (شیخ صدوق، ۱۴۱۷، ص ۱۸۷). شاید بارزترین ویژگی حیات فاطمه (علیها السلام) این بود که ایشان در جامعه عهد نبوی و در میان دیگر مردمان، اما با سرشتی الهی زندگی می‌کردند (شهیدی، ۱۳۸۷، ۶۷). حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) به دلیل جایگاه والایشان در جامعه عصر نبوی به عنوان دختر پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و همسر علی (علیه السلام)، به گونه‌ای می‌زیسته‌اند تا هم الگوی زن مسلمان برای هم‌عصران خود و هم نمونه ایده‌آل برای کنشگری اجتماعی، دینی و مذهبی و سیاسی زنان برای اعصار بعدی باشند. پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) نیز در رفتار با فاطمه (علیها السلام) درصدد بودند جایگاه

متعالی زن برای جامعه اسلامی را ترسیم و نهادینه سازند (رک: نیکو برش‌راد، ۱۳۸۴، ص ۲۰۳-۲۰۴). به همین دلیل نیز جایگاه وارسته آن حضرت در بیانات معصومان (علیهم‌السلام) مورد تأکید قرار گرفته است (رک: اخوان صرّاف و حسینی شاه‌ترابی، ۱۳۸۷، ص ۲۴ به بعد). همچنین در بیانات امام خمینی (علیه‌السلام) نیز فاطمه (علیها‌السلام) به عنوان الگویی مطلوب برای بانوان جامعه معرفی می‌شوند (رک: امام خمینی (علیه‌السلام)، ۱۳۷۸، ج ۲۰، ص ۶) و از نگاه اندیشمندان معاصر نیز فاطمه (علیها‌السلام) به عنوان الگو و نمونه ایده‌آل برای زن مسلمان معرفی می‌شود.^۱

سبک زندگی و ابعاد مختلف حیات فاطمه (علیها‌السلام) گنجینه و دفتری برای آموختن هنر زندگی است. ارتباط متقابل آن حضرت با پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) چه در ایام حضورشان در خانه‌پدري، که به «ام‌آبیها» نامور شدند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۲۰) و چه در زمانی که عروس خانه‌ علی (علیه‌السلام) بودند، نمونه‌اعلامی ارتباط پدر و دختر مسلمان است. این ارتباط بدان حد عمیق و نزدیک بود که آن حضرت اغلب به‌اشارتی منظور پدر را درمی‌یافت و به‌خواست آن حضرت ناگفته عمل می‌کرد. از این‌رو، پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) به‌نگام بازگشت از هر سفری و قبل از هر کس دیگری، به دیدار پاره‌تن خویش (شیخ‌صدوق، ۱۴۱۷، ص ۱۷۵، ۳۰۵) و موجب شادی قلبشان می‌شتافتند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۳، ص ۱۴۳). علاوه براین، زندگانی مشترک حضرت زهرا (علیها‌السلام) و علی (علیه‌السلام)، به‌رغم اینکه اغلب مانند زندگی اکثر مردمان جامعه با فقر و نداری درهم آمیخته بود (رک: شیخ‌مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۳۶-۳۷)، به‌واسطه‌ آراسته بودن به عالی‌ترین فضائل و نیکوترین خصائل، نمونه‌ ایده‌آل یک زندگی زناشویی موفق (رک: صحیفة الرضا (علیه‌السلام)، ۱۴۰۶، ص ۷۶) و جلوه‌گاه زیستن بر اساس ارزش‌های الهی، دینی و انسانی به‌شمار می‌رود و ثمره‌ بارز آن در تربیت فرزندان صالح، مؤمن و در خدمت دین و جامعه همچون امام حسن (علیه‌السلام)، امام حسین (علیه‌السلام)، زینب کبری (علیها‌السلام) و ام‌کلثوم (علیها‌السلام) آشکار می‌گردد که پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) با بیان «أنتم منی وأنا منکم» به وجود ایشان افتخار می‌کردند (شیخ‌صدوق، ۱۴۱۷، ص ۶۴). اشتغال به امور شخصی و خانوادگی، مانع نقش‌آفرینی آن حضرت، در عرصه‌های اجتماعی و نیز سیاسی نمی‌شد (رک: عطاردی، ۱۳۹۰، ص ۶۸، ۱۱۸-۱۱۹، ۱۲۴، ۱۳۴). آن حضرت در مدینه تلاش‌هایی ستودنی برای آموزش مبانی دینی به زنان داشتند (رک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳) و بعد از رحلت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، ایمان، شجاعت و بلاغت را در دفاع از حق و امامت درآمیختند و با سر دادن فریاد «أيتها الناس أنا فاطمة وأبي محمد» در خطبه‌ مشهورشان به تبیین مبانی اسلام و روشن‌گری راه حق پرداختند (ابن‌ابی‌طاهر، ۱۳۲۶،

۱. به عنوان نمونه می‌توان به علی شریعتی اشاره کرد که در فاطمه فاطمه است، سعی کرده است با نقد نگرش‌های واپسگرایانه و متجددانه نسبت به زن، با ترسیم وجوه شخصیتی آن حضرت، فاطمه (علیها‌السلام) را نمونه زن مسلمان معرفی نماید (نک. شریعتی، ۱۳۵۷، ص ۲۱۴).

۲۳-۲۵). فاطمه علیها السلام در ارتباط با خداوند و عبادات نیز نمونه شاخص یک فرد و زن مسلمان بودند. آن حضرت در عین حال که با مناجات معبود، گوهر جان خویش را صیقل می‌دادند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۸۴)، در دعا و خیرخواهی، دیگران را بر خویشان مقدم می‌داشتند (شیخ صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۸۲)؛ به واسطه همین عبادت‌های عاشقانه، تسبیحات موسوم به نام آن حضرت در فرهنگ عبادی شیعیان ماندگار شده است (رک: شعیری، ۱۴۰۵، ص ۵۵). همچنین در متن زندگی و سیره فاطمه علیها السلام صبر، خویشان‌داری در مقابل مشکلات، همسان مردم بودن در امور مالی و اقتصادی، به‌رغم اینکه دختر دل‌بند پیامبر صلی الله علیه و آله بودند، ترجیح مردم بر خود حتی در سخت‌ترین شرایط، احترام به همسر و همراهی با وی، گوهرهای گرانبهای تربیتی برای همگان و در همه اعصار هستند (برای تفصیل درباره سیره و فضائل آن حضرت رک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۱۰ به بعد) و بی‌تردید می‌توان از برکات و ظرفیت شخصیت کم‌نظیر انسانی و الهی ایشان در تربیت نسل جوان بهره‌های فراوانی برد.

با توجه به اوصافی که از ظرفیت‌های تربیتی شخصیت حضرت زهرا علیها السلام عنوان گردید، مهمترین مسئله‌ای که پیش روی ما قرار دارد چگونگی بازنمایی سیره و شخصیت ایشان برای دوره حاضر است به‌گونه‌ای که به‌مثابه الگویی بی‌بدیل در ذهنیت طولانی مدت دانش‌آموزان و نسل جوان جامعه تثبیت شود. این بازنمایی باید از چنان قدرت تأثیرگذاری برخوردار باشد که تأثیر آن علاوه بر فضای کلاس درس، ذهن مخاطب را به گونه‌ای درگیر نماید که با ایجاد کنجکاوی برای مطالعه و شناخت بیشتر حضرت، تبدیل به سوژه فکری و اندیشه‌ای دانش‌آموز گردد. یکی از الزامات ایجاد و تثبیت شناخت از سیره و شخصیت حضرت فاطمه علیها السلام در ذهنیت دانش‌آموزان این است که ترسیم و تصویرسازی از ایشان برای مخاطبان، فرآیندی و چند مرحله باشد به این ترتیب که به عنوان مثال در جایگاهی مناسب و معنادار از متن کتاب درسی آن حضرت به دانش‌آموز معرفی گردد و در عین حال که بخشی از این تصویر در ذهن وی جای‌گذاری شود، اما بحث به گونه‌ای به پایان برسد که نوعی از پرسش و کنجکاوی را در خصوص ایشان در ذهنیت دانش‌آموز باقی گذارد. سپس به فواصل زمانی و مکانی مشخص و منطقی، در همان کتاب یا کتاب درسی دیگر (در همان پایه یا پایه‌های آتی)، ضمن اشاره کلی به مبحث پیشین، وجه دیگری از شخصیت متعالی حضرت بازنمایی گردد و باز با همان شیوه، پس از ارائه تصویر مورد نظر، حس کنجکاوی در خصوص حضرت در ذهن دانش‌آموز و مخاطب ایجاد گردد. وجوه مختلف شخصیتی مانند حضرت فاطمه زهرا علیها السلام را می‌توان در کتاب‌های درسی مختلف و با توجه به موضوع آنها تقسیم کرد؛ بدین معنی که به عنوان مثال وجهه تاریخی شخصیت‌شان را در کتاب‌های تاریخ، وجهه

مذهبی شخصیت و سیره آن حضرت را در درس‌های مطالعات اجتماعی و آیین و سبک زندگی، وجهه فرهنگی‌شان را در کتاب‌های فارسی و ادبیات و ... ترسیم کرد. این روند می‌تواند برای کل مقطع تحصیلی به صورت مستمر وجود داشته باشد. حاصل چنین فرآیندی این می‌تواند باشد که دانش‌آموزان پس از اتمام تحصیل خود در مقطع مربوطه، به تدریج تصویری واقع‌گرا از حضرت در ذهن خود برساخته و سیره حضرت را الگوی خود در زندگی فردی و اجتماعی‌شان قرار خواهند داد.

بررسی شخصیت حضرت فاطمه علیها السلام در کتاب‌های درسی مقطع متوسطه

قبل از ارزیابی بازنمایی سیره و شخصیت حضرت فاطمه علیها السلام در متون درسی دوره متوسطه، لازم است بررسی شود که در کدام کتاب‌ها و دروس، از آن حضرت یاد شده و کدام ابعاد شخصیتی آن حضرت مد نظر بوده است. از این رو، در ادامه با همین رویکرد کتاب‌های دوره متوسطه اول و دوم بررسی می‌شود:

الف: دوره اول متوسطه

در بین کتاب‌های دوره متوسطه اول در کتاب‌های پیام‌های آسمان به صورت مشخص درسی تحت عنوان «برترین بانو» (پیام‌های آسمان، ۱۳۹۸، ص ۸۱-۸۷) به معرفی زندگی و سیره حضرت فاطمه علیها السلام اختصاص داده شده است. عنوان و محتوای درس نشان می‌دهد مؤلفان درصدد بوده‌اند آن حضرت و سیره ایشان را به عنوان الگویی برتر و جاودانه برای زنان و دختران معرفی نمایند (رک: جدول شماره ۱). درس با اشاره به جایگاه نازل زن (و دختران) در جامعه عربستان عهد جاهلیت و سپس افتخار پیامبر صلی الله علیه و آله به داشتن دختری همچون فاطمه به مثابه هدیه‌ای الهی آغاز می‌شود (همان، ص ۸۱) و در ادامه با اشاره کوتاه به وقایع دوره زندگی حضرت فاطمه در مکه مانند حضور بنی‌هاشم در شعب ابوطالب، رحلت حضرت خدیجه علیها السلام، آزار و اذیت پیامبر صلی الله علیه و آله به دست مشرکان مکه و سپس هجرت از مکه به مدینه، به این حدیث در خصوص جایگاه حضرت فاطمه علیها السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله اشاره می‌شود که «فاطمه سرور زنان اولین و آخرین و برترین بانوی جهان است» و سپس تأکید می‌شود که «در بین زنان عالم چه در گذشته و چه در زمان حال و آینده کسی بهتر و والا مقام‌تر از ایشان نیست. پس با الگو گرفتن از زندگی ایشان می‌توانیم خود را تا حدی توان به شخصیت بهترین و برترین بانوی جهان نزدیک کنیم» (همان، ص ۸۲). در ادامه مبحث نیز با هدف تبیین ویژگی‌های شخصیتی حضرت فاطمه علیها السلام و سیره ایشان در شش محور «حیا و عفت»، «علاقه شدید به پیامبر [ص]»، «اهمیت دادن به خانواده و خانه‌داری»، «ساده‌زیستی»، «ایثار و بخشندگی» و «حضور در اجتماع» تشریح و تبیین می‌شود.

مبحثی که ذیل محور اول یعنی حیا و عفت مطرح شده، صرفاً به تقسیم کار بین ایشان و حضرت علی علیه السلام اشاره دارد که بنابر راهنمایی پیامبر صلی الله علیه و آله پس از ازدواج و شروع زندگی مشترکشان علی علیه السلام عهده‌دار «کارهای بیرون خانه» و فاطمه علیها السلام عهده‌دار «کارهای داخل خانه» می‌شوند و آن حضرت خوشحالی‌شان از این مهم را با بیان «خدا می‌داند چقدر خوشحالم از اینکه رسول خدا، مرا از روبه رو شدن با مردان نامحرم بی‌نیاز ساخت» ابراز می‌دارند و این مبحث به همین ترتیب به پایان می‌رسد (همانجا). ذیل محور دوم یعنی علاقه شدید به پیامبر صلی الله علیه و آله، انس و علاقه فراوان فاطمه علیها السلام به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله با ذکر نمونه‌هایی تبیین و سپس علاقه شدید متقابل آن حضرت به دخترشان با ذکر نمونه‌هایی توضیح داده می‌شود و در پایان نیز حدیث «فاطمه مایه شادمانی قلب من است» از زبان پیامبر صلی الله علیه و آله در وصف فاطمه علیها السلام بازگویی می‌شود (همان، ص ۸۲-۸۳). ذیل محور سوم «اهمیت دادن به خانواده و خانه‌داری»، سعی شده است نشان داده شود که حضرت فاطمه علیها السلام به‌رغم اینکه «سرور زنان عالم» بوده‌اند اما اهتمام ویژه‌ای به انجام امور خانه داشتند و «کار خانه را عیب نمی‌دانست». اشاره به این وجه شخصیتی و سیره آن حضرت با هدف فرهنگ‌سازی یعنی توجه دادن دختران به اهمیت توجه به انجام امور خانه برای یک بانوی مسلمان با اتکا به سیره فاطمه علیها السلام است. در ادامه همین مبحث اهتمام فاطمه علیها السلام به تربیت فرزندان‌شان مطرح و توجه ویژه‌شان به تربیت دینی و نیز عبادت خداوند (با بیان حدیثی از زبان خودشان) مورد تأکید قرار می‌گیرد (همان، ص ۸۳).

ذیل محور ساده‌زیستی (محور چهارم)، سعی شده است با توجه دادن دانش‌آموز به ساده‌زیستی و دوری گزیدن فاطمه علیها السلام از تجملات، فرهنگ ساده‌زیستی به عنوان فرهنگ برتر تبیین شود و برای این مهم مطلبی در خصوص آن حضرت از سلمان فارسی اشاره می‌شود که «شگفتا، دختران پادشاهان ایران و روم بر تخت‌هایی از طلا می‌نشینند و پارچه‌های زربافت بر تن می‌کنند اما دختر رسول خدا نه چادر گران‌قیمتی بر سر دارد و نه لباس‌هایی فاخر برتن». در ادامه همین بحث توضیح داده می‌شود که حضرت فاطمه علیها السلام، زمانی که در شرف ازدواج و انتخاب همسرشان بودند، علی علیه السلام را به‌رغم اینکه از مال و ثروت دنیا چیز قابل‌ذکری (جز یک شتر، یک زره و یک شمشیر) نداشتند، به دلیل ایمان برترشان به همه خواستگاران متمول و ثروتمندشان ترجیح دادند. همچنین در ادامه بحث قناعت و ساده‌زیستی حضرت فاطمه تشریح می‌شود و اجاره‌نشینی آن حضرت و علی علیه السلام در اوایل زندگی مشترک‌شان و ساده بودن خانه و وسایل زندگی (خانه) حتی در زمان خانه‌دار شدن‌شان توضیح داده می‌شود (همان، ص ۸۴).

در پنجمین محور سیره فاطمه علیها السلام، ایثار و بخشندگی آن حضرت مد نظر قرار می‌گیرد. توجه ویژه آن حضرت به محرومان و فقرا مطرح و برای این مهم داستان مشهور گردن‌بند فاطمه علیها السلام آورده

می‌شود (همان، ص ۸۴-۸۶). و در نهایت در آخرین و ششمین محور بحث، حضور در اجتماع، سعی شده است تا شرایط مناسب حضور زن در جامعه با بیان نمونه‌هایی از زندگی و سیره فاطمه علیها السلام تبیین شود که طی آن ایشان از مردان نامحرم دوری می‌کردند و در عین حال زمانی که شرایط اقتضاء می‌کرد در جامعه (جمع مردم) حضور می‌یافتند و با سخنان و خطبه‌های‌شان به ارشاد جامعه می‌پرداختند. علاوه بر این، در قسمت «بیشتر بدانیم» درس «نام‌ها و لقب‌های حضرت فاطمه علیها السلام»، ۱۲ لقب مشهور ایشان یعنی «بتول، حانیه، راضیه، زکیه، زهرا، صدیقه، طاهره، فاطمه، مبارکه، مرضیه، مطهره و منصوره» ذکر و معانی آنها بیان می‌شود (همان، ص ۸۷). در پایان این درس (مبحث) نیز بخشی از مناجات حضرت فاطمه علیها السلام ذکر می‌گردد (همان، ص ۸۸). به غیر از این درس، در کتاب‌های دیگر این پایه تحصیلی مبحث مرتبط دیگری با فاطمه علیها السلام به چشم نمی‌خورد.^۱

جدول شماره (۱): بررسی موضوعی-محتوایی درس «برترین بانو» در کتاب پیام‌های آسمان پایه هفتم

ردیف	محور	عنوان	مبحث	پیام انتقالی مد نظر
۱		[مقدمه]	جایگاه نازل زنان در جامعه عربستان عهد جاهلی	بی‌توجهی به زنان در جوامع جاهلی
			افتخار پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> به فاطمه <small>علیها السلام</small> به مثابه هدایت الهی و مخالفت با رسوم غلط جاهلی	ارزش بالای فرزند دختر از منظر نبوی و اسلام
			دوران و حوادث زندگی فاطمه <small>علیها السلام</small> در مکه	جایگاه فاطمه <small>علیها السلام</small> در رویدادهای عصر نزول وحی
۲	محور اول	حیاء و عفت	جایگاه والای فاطمه <small>علیها السلام</small> به عنوان برترین بانو	الگوی برتر برای دختران و بانوان
			راهنمایی پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> برای تقسیم کار بین علی <small>علیه السلام</small> و فاطمه <small>علیها السلام</small> و اختصاص امور منزل به آن حضرت و خشنودی‌شان از این امر	مشارکت در زندگی مشترک از طریق عهده‌دار شدن امور خانه و دوری از چشم و گزند نامحرمان
۳	محور دوم	علاقه شدید فاطمه <small>علیها السلام</small> به پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>	نمونه‌های متعدد دربارهٔ علاقه متقابل پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و فاطمه <small>علیها السلام</small>	وظیفه‌شناسی در قبال پدر و احترام به او
۴	محور سوم	اهمیت دادن به خانه و خانه‌داری	اهتمام ویژه فاطمه <small>علیها السلام</small> به امور خانه و خانه‌داری و تربیت دینی فرزندان	فرهنگ‌سازی برای امر خانه‌داری و تربیت فرزندان صالح
۵	محور چهارم	ساده‌زیستی	توجه ویژه فاطمه <small>علیها السلام</small> به ساده‌زیستی و دوری گزیدن ایشان از تجملات	ساده‌زیستی به عنوان یک ارزش
۶	محور پنجم	ایثار و بخشندگی	بیان نمونه‌ای از ایثارهای فاطمه <small>علیها السلام</small> و سیره آن حضرت	نهادینه کردن فرهنگ ایثار
۷	محور ششم	حضور در اجتماع	حضور فاطمه <small>علیها السلام</small> در جامعه در صورت نیاز و انجام وظیفه روشنگری‌شان با ایراد خطبه در مسجد مدینه	انجام وظائف اجتماعی از سوی زنان بنابر نیاز جامعه
۸		بیشتر بدانیم	نامه‌ها و القاب ۱۲ گانه فاطمه <small>علیها السلام</small> و معانی آنها	بیان فضائل فاطمه <small>علیها السلام</small>
۹			بخشی از مناجات فاطمه <small>علیها السلام</small>	نهادینه کردن فرهنگ دعا و تقرب به خداوند

۱. در کتاب‌های دیگر این پایه صرفاً در کتاب فارسی پایه هفتم و در قسمت «اعلام: اشخاص» (۱۷۳ به بعد) در معرفی مختصر علی شریعتی (ص ۱۷۶)، به کتاب فاطمه فاطمه است وی اشاره شده است.

در کتاب‌های درسی پایه هشتم این دوره، بحث یا درس مستقلی درباره فاطمه علیها السلام وجود ندارد، اما برخی اشارات در لابلای مباحث تعدادی از دروس و کتاب‌ها به آن حضرت به چشم می‌خورد. در کتاب پیام‌های آسمان در ابتدای فصل سوم «راهنماشناسی» (پیام‌های آسمان پایه هشتم، ۱۳۹۸، ص ۳۳)، به درس «برترین بانو» در پایه هفتم و رئوس مطالب آن اشاره و سپس در درس ششم، «نزدبان آسمان» (همان، ص ۵۱ به بعد)، ذیل مبحث «شرایط نماز صحیح»، «تسبیحات حضرت زهرا علیها السلام» بیان می‌شود (همان، ص ۵۳). در کتاب‌های دیگر این پایه بحث دیگری در خصوص فاطمه علیها السلام وجود ندارد جز اینکه در ضمیمه پیام‌های آسمان در درس چهارم (خلفای راشدین)، ذیل معرفی یاران حضرت رسول صلی الله علیه و آله و بزرگان صدر اسلام از فاطمه زهرا علیها السلام هم نام برده می‌شود (ضمیمه پیام‌های آسمان پایه هشتم ۱۳۹۸، ص ۵). در درس پنجم همین ضمیمه و در ادامه مبحث خلفای راشدین (همان، ص ۱۰ به بعد)، در دو موضع «امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام» (همان، ص ۱۱) به ازدواج فاطمه علیها السلام با علی علیه السلام و «امیرالمؤمنین حسن بن علی علیه السلام» (همان، ص ۱۳)، به آن حضرت به عنوان مادر امام حسن علیه السلام اشاره می‌شود. همچنین در کتاب فارسی و نگارش ویژه استعداد‌های درخشان این پایه و در قسمت نگارش (فارسی و نگارش ویژه استعداد‌های درخشان، ۱۳۹۸، ص ۱۲۲ به بعد) و ذیل مبحث «دگرگونه نوشتن، دگرگونه دیدن» (همان، ص ۱۶۴ به بعد)، بخش پایانی سخنرانی/کتاب فاطمه فاطمه است علی شریعتی به عنوان نمونه ذکر می‌گردد (همان، ص ۶۵). در کتاب‌ها و دروس دیگر این پایه اشاره دیگری به فاطمه علیها السلام دیده نمی‌شود.

در کتاب‌های درسی پایه نهم مقطع اول متوسطه، اشاره جدی به حضرت فاطمه علیها السلام وجود ندارد و صرفاً در کتاب فارسی این پایه و در قسمت «اعلام: اشخاص» (فارسی پایه نهم دوره اول متوسطه، ۱۳۹۸، ص ۱۴۷ به بعد)، و در معرفی آثار علی شریعتی، به کتاب فاطمه فاطمه است وی اشاره شده است (همان، ص ۱۵۱).

جدول شماره (۲): دروس و مباحث مرتبط با فاطمه زهرا علیها السلام در کتاب‌های درسی مقطع اول متوسطه

پایه	عنوان درس	کتاب	ارزیابی و توضیحات
هفتم	برترین بانو	پیام‌های آسمان	درس مستقل و با موضوع اختصاصی
هشتم	-	-	اشاراتی در برخی دروس و کتاب‌های پایه به حضرت وجود دارد
نهم	-	-	اشاره به حضرت و نام ایشان در این پایه تنها در یک موضع و به صورت غیر مستقیم است.

در یک ارزیابی کلی از کم و کیف بازنمایی شخصیت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در کتاب‌های درسی مقطع اول متوسطه (رک: جدول شماره ۲) می‌توان گفت که تنها مبحث و درس مستقل در خصوص فاطمه علیها السلام در این مقطع، کتاب پیام‌های آسمان پایه هفتم تحت عنوان «برترین بانو» است و در دیگر کتاب‌های این پایه، پایه هشتم و پایه نهم، ذکر حضرت زهرا علیها السلام در حد اشاره است.

ب: دوره دوم متوسطه

بدون تردید به دلیل اینکه دانش‌آموزان در مقطع دوم متوسطه مراحل پایانی دوره نوجوانی و دوره گذار به جوانی را تجربه می‌کنند، این مقطع را از نظر تربیتی و پرورشی احتمالاً بتوان تعیین‌کننده‌ترین مرحله رشد شخصیتی آنها به شمار آورد. با عنایت به چنین حساسیتی، ترسیم موفق و تأثیرگذار از شخصیت‌های الگو در متون درسی برای این دوره اهمیت افزون‌تری پیدا می‌کند. از این رو، می‌توان انتظار داشت که از ظرفیت تربیتی و شخصیت‌ساز فاطمه علیها السلام برای متون درسی این مقطع به شکلی بهتر و مؤثرتر بهره‌گرفت. با این اوصاف، در کتاب‌های دوره دوم متوسطه در مقایسه با مقطع اول متوسطه، اگرچه درس مستقلی به فاطمه زهرا علیها السلام اختصاص داده نشده است، اما می‌توان گفت که اشارات تفصیلی یا مختصر به آن حضرت با بسامد و فراوانی بیشتری وجود دارد که در ادامه به ترتیب پایه بررسی و بازشناسی می‌شوند:

در بین کتاب‌های پایه دهم بیشترین اشاره به فاطمه علیها السلام در کتاب تاریخ اسلام (۱) رشته علوم و معارف اسلامی به چشم می‌خورد. در درس چهارم کتاب تحت عنوان «رسول خدا صلی الله علیه و آله»: از شعبابی طالب تا هجرت به مدینه» (تاریخ اسلام (۱)، ۱۳۹۸، ص ۳۲ به بعد)، ذیل بحث تبیین «شخصیت حضرت خدیجه [س]»، به فاطمه علیها السلام اشاره شده و زاده شدن آن حضرت از خدیجه علیها السلام از جمله فضایل والای ایشان برشمرده است؛ روایت مشهور درباره چهار زن برگزیده، یعنی حضرت خدیجه علیها السلام، فاطمه علیها السلام، حضرت مریم و آسیه (همسر فرعون) ذکر می‌شود (همان، ص ۳۵). در درس ششم همین کتاب تحت عنوان «پیامبر صلی الله علیه و آله در مدینه (۲)» (همان، ص ۵۳ به بعد)، در اشاره به فدک و معرفی مختصر آن، توضیح داده می‌شود که پیامبر صلی الله علیه و آله سرزمین فدک را به پاس ایثارهای مالی حضرت خدیجه علیها السلام در راه گسترش اسلام به حضرت فاطمه علیها السلام واگذار کرد اما پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله این ملک از سوی خلیفه اول بازستانده شد (همان، ص ۶۵). در درس هشتم کتاب (دوران خلافت ابوبکر، عمر و عثمان)، لقب «ام‌اینها» و دلایل اطلاق آن به فاطمه علیها السلام تبیین می‌شود و به دنبال آن مختصری از زندگی آن حضرت و ویژگی‌ها و فضایل ایشان

بیان می‌گردد و این فراز با ذکر این مهم که «یکی از معانی این لقب آن است که بقای آثار رسالت رسول خدا به وسیله امامانی است که همگی آنان از نسل حضرت زهرا (علیها السلام) هستند»، به پایان می‌رسد (همانجا). این توضیح مختصر، تنها مبحث مستقل در خصوص حضرت فاطمه (علیها السلام) در این کتاب است.^۱ همچنین در درس یازدهم این کتاب با عنوان «صُلح حَسَنی و حکومت اموی» (همان، ص ۱۰۰)، ذیل مبحث «مختصری درباره امام حسن (علیه السلام)»، این توضیح بیان می‌شود که «مسلمانان با توجه به روایات نقل شده از پیامبر فرزندان فاطمه زهرا (علیها السلام) را فرزندان رسول خدا دانسته و به رغم انکار بنی امیه و بعدها بنی عباس، کوچک‌ترین تردیدی برای مسلمانان در این موضوع به وجود نیامد» (همانجا). در نهایت در درس دوازدهم کتاب با عنوان «حماسه حسینی» (همان، ص ۱۰۷ به بعد) و در معرفی زینب (علیها السلام)، به فاطمه (علیها السلام) به عنوان مادرشان اشاره می‌شود (همان، ص ۱۱۶).

در کتاب‌های دیگر پایه دهم مبحث مستقلی در خصوص فاطمه (علیها السلام) وجود ندارد (رک: جلد ۱ شماره ۳). در کتاب اخلاق اسلامی (۱)، در قسمت پرسش و پاسخ درس نهم با عنوان «تکبر» (اخلاق اسلامی (۱)، ۱۳۹۸، ص ۷۲ به بعد)، این عبارت از خطبه فدکیه «فَجَعَلَ اللَّهُ الْإِيمَانَ تَطْهِيراً لَكُمْ مِنَ الشَّرِّ وَ الصَّلَاةَ تَنْزِيهاً لَكُمْ عَنِ الْكِبْرِ» ذکر می‌شود (همان، ص ۸۷). در کتاب احکام (۱) ویژه پسران، ذیل درس دوم «اجتهاد و تقلید» (احکام (۱) ویژه پسران، ۱۳۹۸، ص ۱۸ به بعد) در قسمت برای مطالعه درس (همان، ص ۲۲-۲۳)، فلسفه احکام از زبان فاطمه (علیها السلام) در خطبه مشهور ایشان (خطبه فدکیه) بیان می‌گردد. همچنین در درس یازدهم «روزه» (همان، ص ۸۸ به بعد) حدیثی از فاطمه (علیها السلام) درباره شرایط روزه و روزه‌داری ذکر می‌شود.^۲ در قسمت برای مطالعه درس دوازدهم «حج خانه خدا» (همان، ص ۹۵ به بعد) توضیح داده می‌شود که زیارت قبور مطهر شش تن از معصومان در مدینه منوره، از جمله فاطمه (علیها السلام) تکمیل کننده زیارت خانه خدا (حج) به شمار می‌رود (همان، ص ۹۸). در کتاب احکام (۱) ویژه دختران نیز همین مباحث به همین شکل آورده می‌شود (رک: احکام (۱) ویژه دختران، ۱۳۹۸، ص ۲۳، ۹۷، ۱۰۲). همچنین در فصل پنجم کتاب فارسی (۱) تحت عنوان «ادبیات انقلاب» (فارسی (۱)، ۱۳۹۸، ص ۷۳ به بعد) و در بیان نمونه خاطرات رزمندگان به توسل آنها به «حضرت زهرا (علیها السلام)» اشاره می‌شود (همان، ص ۷۷).

۱. لازم به ذکر است که در درس نهم با عنوان «امام علی (علیه السلام) از تولد تا پذیرش خلافت» (همان، ۸۲)، ضمن بیان وقایع مرتبط با هجرت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و توضیح سه مسئولیت علی (علیه السلام) در ماجرای هجرت (مبیت، رد و وقایع و حمل فواطم)، از فاطمه زهرا (علیها السلام) به عنوان یکی از فواطم نام برده می‌شود (همان، ص ۴/پاورقی).

۲. «به چه کار می‌آید روزه‌ای که روزه‌دار، زبان و گوش و چشم و اعضاء و جوارح خود را از گناه و خطا حفظ نکرده باشد؟»، همان، ص ۹۳.

جدول شماره (۳): فاطمه زهرا علیها السلام در کتاب‌های پایه دهم متوسطه

عنوان درس	کتاب	توضیح و ارزیابی
رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله</small> از شعب‌ابی طالب تا هجرت به مدینه	تاریخ اسلام (۱)	تولد حضرت فاطمه <small>علیها السلام</small> ذیل فضایل حضرت خدیجه <small>علیها السلام</small>
پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> در مدینه	تاریخ اسلام (۱)	بازستانده شدن فدک از فاطمه <small>علیها السلام</small> توسط خلیفه نخست
دوران خلافت ابوبکر، عمر و عثمان	تاریخ اسلام (۱)	توضیح اطلاق لقب ام‌ابیه و بیان مختصر فضایل آن حضرت
امام علی <small>علیه السلام</small> از تولد تا پذیرش خلافت	تاریخ اسلام (۱)	در توضیح فواطم (پاورقی) نام فاطمه <small>علیها السلام</small> ذکر می‌شود.
صلح حسنی و حکومت اموی	تاریخ اسلام (۱)	توضیح اینکه بنابر روایات مسلمانان فرزندان فاطمه <small>علیها السلام</small> را فرزندان پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> می‌شناختند.
حماسه حسینی	تاریخ اسلام (۱)	اشاره به فاطمه <small>علیها السلام</small> به عنوان مادر حضرت زینب <small>علیها السلام</small>
تکبر	اخلاق اسلامی (۱)	بیان فرازی از خطبه فدکیه فاطمه <small>علیها السلام</small>
اجتهاد و تقلید	احکام (۱) ویژه پسران و احکام (۱) ویژه دختران	فلسفه احکام از منظر فاطمه <small>علیها السلام</small> در خطبه فدکیه
روزه	احکام (۱) ویژه پسران و احکام (۱) ویژه دختران	حدیثی از فاطمه <small>علیها السلام</small> درباره شرایط روزه و روزه‌داری
حج خانه خدا	احکام (۱) ویژه پسران و احکام (۱) ویژه دختران	زیارت قبور معصومین در مدینه از جمله فاطمه <small>علیها السلام</small>

در کتاب‌های درسی پایه یازدهم نیز اشاره به فاطمه علیها السلام بیشتر در قالب ذکر نام و اشاره است (رک: جدول شماره ۴). در کتاب دین و زندگی (۲) و ذیل درس هفتم «امامت، تدویم رسالت» (دین و زندگی (۲)، ۱۳۹۸، ص ۸۲ به بعد)، ذیل گفتار «عصمت ائمه علیهم السلام»، از زبان ام‌سلمه دعای پیامبر صلی الله علیه و آله درباره فاطمه علیها السلام، علی، حسن و حسین علیهم السلام ذکر می‌شود که طی آن حضرت دعا کردند: «خدایا اینان اهل بیت من‌اند؛ آنان را از هر پلیدی و ناپاکی حفظ کن» (همان، ص ۹۰). در ادامه بلافاصله به بحث نزول آیه تطهیر (سوره احزاب، آیه ۳۳) و اختصاص آن به اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله یعنی فاطمه، علی، حسن و حسین علیهم السلام پرداخته شده است و استدلال می‌شود امامان بعدی نیز جزء اهل بیت بوده و معصوم شمرده می‌شده‌اند (همان، ص ۹۰-۹۱) و فاطمه علیها السلام به‌رغم اینکه عهده‌دار امامت نبوده‌اند، اما از علم و عصمت برخوردار بودند (همان، ص ۹۲). در درس دهم تحت عنوان «حفظ ارزش‌های راستین» (همان، ص ۱۲۲)، ذیل محور «حفظ سخنان و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله» (همان، ص ۱۲۲ به بعد)، و در بحث کتابت حدیث توضیح داده می‌شود که امیرالمؤمنین علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام با نادیده انگاشتن منع کتابت حدیث، به ثبت و انتقال سخنان (و احادیث) پیامبر صلی الله علیه و آله پرداختند (همانجا). همچنین در درس سیزدهم «در انتظار موعود» (همان، ص ۱۵۶ به بعد)، ذیل مبحث «موعود در اسلام» اشاره می‌شود که بنابر احادیث منقول در کتاب‌های حدیثی اهل سنت، امام مهدی علیه السلام، از نسل پیامبر صلی الله علیه و آله و حضرت فاطمه علیها السلام است (همان، ص ۱۵۹). در

درس هفدهم کتاب یعنی «زمینه‌های پیوند» (همان، ص ۲۰۸ به بعد)، در قسمت «بیشتر بدانیم» (همان، ص ۲۱۴)، در جهت حفظ عفاف و پاکدامنی توصیه می‌شود که داستان‌هایی درباره سیره و رفتار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، حضرت فاطمه علیها السلام و امامان علیهم السلام خوانده شود.

در کتاب اصول عقائد (۲) پایه یازدهم نیز در درس «امامت، تداوم رسالت» (اصول عقائد (۲)، ۱۳۹۸، ص ۷۰ به بعد)، ذیل گفتار «عصمت امام»، روایت ام سلمه درباره اهل بیت و نزول آیه تطهیر و اطلاق آن به ایشان، که در کتاب دین و زندگی (۲) ذکر شده (رک: سطور پیشین)، به همان ترتیب بیان می‌شود (همان، ص ۸۰-۸۱). در درس نهم همین کتاب «وعده بزرگ الهی» (همان، ص ۹۲ به بعد)، با بیان حوادث حدیثی، استدلال می‌شود که امام دوازدهم علیه السلام از نسل پیامبر صلی الله علیه و آله و فاطمه علیها السلام است (همان، ص ۹۷). در کتاب تاریخ اسلام (۲) همین پایه نیز ذیل برخی وقایع مربوط با دوره ائمه علیهم السلام و برخی وقایع تاریخی ادوار بعدی تاریخ اسلام اشاراتی به فاطمه علیها السلام می‌شود که از آن جمله می‌توان به درس پنجم «امام کاظم علیه السلام» (تاریخ اسلام (۲)، ۱۳۹۸، ص ۳۴ به بعد) اشاره کرد که در مواجهه امام کاظم علیه السلام با مهدی خلیفه عباسی و سؤال وی از امام در خصوص ماجرای فدک و حق فاطمه علیها السلام و فرزندان‌شان، آن حضرت به خلیفه عباسی یادآور می‌شوند که همه سرزمین‌های اسلامی در این زمان در حکم فدک می‌توانند باشند (همان، ص ۴۰).^۱ در کتاب تاریخ (۲) پایه یازدهم (رشته ادبیات و علوم انسانی)، در اشاره به رویدادهای سال دوم هجرت به ازدواج فاطمه علیها السلام با علی علیه السلام به عنوان واقعه‌ای مهم اشاره می‌شود (تاریخ (۲)، ۱۳۹۸، ص ۳۲).^۲ در بین کتاب‌های دیگر این پایه صرفاً در کتاب تاریخ معاصر ایران یکبار از فاطمه علیها السلام و ذیل درس هجدهم و قسمت «برگی از تاریخ» نام برده می‌شود و همزمانی سالروز تولد امام خمینی علیه السلام با میلاد حضرت فاطمه علیها السلام بیان می‌گردد (تاریخ معاصر ایران، ۱۳۹۸، ص ۱۵۶).

۱. علاوه بر این، در معرفی «حکومت‌های شیعی» در این کتاب (ص ۸۴)، در معرفی فاطمیان مصر تصریح می‌شود که به دلیل اینکه آنها خود را از نسل امام علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام می‌دانستند، به فاطمیان مشهور شدند.
 ۲. موضع دیگری که در این کتاب به نام فاطمه علیها السلام اشاره می‌شود در درس هفتم کتاب با عنوان «جهان اسلام در عصر خلافت عباسی» است که در مبحث «روابط عباسیان و فاطمیان»، توضیح داده می‌شود که عباسیان سعی داشتند با تبلیغات خود نسب خلفای فاطمی و انتساب آنها به فاطمه علیها السلام را انکار نمایند (همان، ص ۷۵-۷۶).

جدول شماره (۴): فاطمه زهرا علیها السلام در کتاب‌های پایه دوازدهم متوسطه

عنوان درس	کتاب	توضیح و ارزیابی
حفظ ارزش‌های راستین	دین و زندگی (۲)	ثبت و انتقال احادیث پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> توسط علی <small>علیه السلام</small> و فاطمه <small>علیها السلام</small>
در انتظار موعود	دین و زندگی (۲)	اشاره به فاطمه <small>علیها السلام</small> ذیل بحث معرفی امام زمان <small>علیه السلام</small>
زمینه‌های پیوند	در دین و زندگی (۲)	توصیه به خواندن سیره فاطمه برای حفظ عفاف (در «بیشتر بدانیم»)
امامت تداوم رسالت	اصول عقائد (۲)	روایت ام سلمه درباره اهل بیت <small>علیهم السلام</small> ، نزول آیه تطهیر و ...
وعده بزرگ الهی	اصول عقائد (۲)	ارایه استدلال درباره اینکه امام دوازدهم <small>علیه السلام</small> بر اساس روایات اهل سنت از فرزندان فاطمه <small>علیها السلام</small> است
امام کاظم <small>علیه السلام</small>	تاریخ اسلام (۲)	مواجهه امام کاظم <small>علیه السلام</small> با مهدی عباسی و استدلال حضرت درباره حقانیت فاطمه <small>علیها السلام</small> و ائمه <small>علیهم السلام</small> در باب مسأله فدک و رهبری جامعه اسلامی
امت و حکومت نبوی در مدینه	تاریخ اسلام (۲)	اشاره به ازدواج فاطمه <small>علیها السلام</small> و علی <small>علیه السلام</small> جزء وقایع سال دوم هجری
برگی از تاریخ	تاریخ معاصر ایران	همزمانی تولد امام خمینی <small>علیه السلام</small> با میلاد فاطمه <small>علیها السلام</small>

در بین پایه‌های سه‌گانه دوره دوم متوسطه، بیشترین اشاره به فاطمه علیها السلام در کتاب‌های درسی پایه دوازدهم است در بین کتاب‌های این پایه نیز کتاب دین و زندگی (۳) در این باره از بقیه کتاب‌ها غنی‌تر به نظر می‌رسد. در درس چهارم این کتاب با عنوان «فقط برای تو» (دین و زندگی (۳)، ۱۳۹۸، ص ۲ به بعد)، و ذیل گفتار «دریافت پادشاهی و وصف ناشدنی» (همان، ص ۴۸)، زندگی فاطمه علیها السلام به همراه زندگی پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام به عنوان نمونه و الگوی عالی بندگی خالصانه خداوند معرفی می‌شوند که در نتیجه قرب الهی به این مقام دست یافته‌اند. در درس یازدهم کتاب «عصر شکوفایی» (همان، ص ۱۳۶ به بعد)، ذیل مباحث «تحکیم بنیان خانواده» و ارتقاء جایگاه خانواده و احیاء منزلت زن و ارزش‌های اصیل او به عنوان بخش مهمی از اهداف حضرت رسول صلی الله علیه و آله توضیح داده می‌شود که چگونه حضرت برای نهادینه کردن این نگرش به فاطمه علیها السلام توجه ویژه‌ای داشتند تا جایی که «حضرت فاطمه علیها السلام وارث و ترویج‌کننده همه مفاخر و ارزش‌هایی شد که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به ارمان آورده و پیامبران بزرگ الهی همچون نوح و ابراهیم و موسی و عیسی برای آنها مبعوث شده بودند» (همان، ص ۱۴۰). در ادامه همین بحث، برای تبیین جایگاه حضرت فاطمه علیها السلام نزد پیامبر صلی الله علیه و آله به ارائه شواهد و احادیثی پرداخته شده و توضیح داده می‌شود که در خانواده پیامبر صلی الله علیه و آله زنان پا به پای مردان، تاریخ را رقم زده‌اند که فاطمه علیها السلام در کنار خدیجه علیها السلام و زینب علیها السلام از جمله این زنان محسوب می‌شوند (همان، ص ۱۴۰-۱۴۱). در ادامه همین مباحث، در گفتار «رشد و بالندگی علم و فرهنگ»، به اهتمام ویژه حضرت فاطمه علیها السلام به امر آموزش در مدینه عصر نبوی پرداخته و تشریح می‌شود که چگونه آن حضرت کلاس‌هایی را برای زنان تشکیل می‌دادند و به سوالات بانوان مدینه با سرلوحه قرار دادن حوصله و درایت و بدون منت پاسخ می‌داند (همان، ص ۱۴۱-۱۴۲).

در کتاب مدیریت خانواده و سبک زندگی (ویژه دختران) ذیل گفتار «دختر از نگاه قرآن»، جایگاه ویژه فاطمه علیها السلام نزد پیامبر صلی الله علیه و آله و نزول سوره کوثر در خصوص آن حضرت و استمرار نسل حضرت رسول صلی الله علیه و آله از طریق دخترش فاطمه علیها السلام بیان می‌شود (مدیریت خانواده و سبک زندگی (ویژه دختران)، ۱۳۹۸، ص ۱۱). همچنین ذیل مبحث «خوش برخوردی با دیگران و قاطعیت در برابر مزاحمت‌ها» در این کتاب (همان، ص ۸۲)، این حدیث از حضرت زهرا علیها السلام ذکر می‌شود که: «کسی که با مؤمنی خوش برخوردی کند، بهشت بر او واجب می‌شود و خوش برخوردی با دشمن ستیزه جو، انسان را از عذاب آتش نجات می‌دهد» (همانجا). علاوه بر این، در کتاب مدیریت خانواده و سبک زندگی (ویژه پسران)، ذیل مباحث درس شانزدهم (مدیریت خانواده و سبک زندگی (ویژه پسران)، ۱۳۹۸، ص ۱۶۹ به بعد) و در گفتاری با عنوان «درس زندگی»، برای ارائه الگویی تاریخی-مذهبی به جوانان (دانش‌آموزان) ازدواج علی علیه السلام و فاطمه زهرا علیها السلام با تعبیر «مبارک‌ترین پیوند روی زمین» ذکر می‌شود و توضیح داده می‌شود که ایشان پس از آغاز زندگی خود با راهنمایی پیامبر صلی الله علیه و آله کارها را بین خود تقسیم کردند. همچنین علی علیه السلام بنا بر فرمایش حضرت رسول صلی الله علیه و آله هر زمان از کارهای بیرون از منزل فارغ می‌شدند در خانه به همسرشان فاطمه علیها السلام یاری می‌کردند (همان، ص ۱۸۰). در کتاب اخلاق اسلامی (۳) در درس هفتم و ذیل گفتار «قناعت میوه زهد»، ضمن حکایت کتاب به قناعت در زندگی علی علیه السلام و فاطمه زهرا علیها السلام و لزوم الگو گرفتن از ایشان اشاره می‌شود (اخلاق اسلامی (۳)، ۱۳۹۸، ص ۶۳). در کتاب اصول عقائد (۳) نیز در درس یازدهم با عنوان «عدل الهی» (اصول عقاید (۳)، ۱۳۹۸، ص ۱۲۱ به بعد)، ذیل گفتار «اثبات عدل تشریحی»، فرازی از خطبه حضرت فاطمه زهرا علیها السلام ذکر می‌شود که در آن حضرت مباحث مهمی مانند ایمان، نماز، تزکیه نفس، روزه، حج، عدالت‌ورزی، پیروی از اهل بیت و امامت و نیز جهاد و صبر را مورد توجه قرار داده‌اند (همان، ص ۱۲۸). در کتاب روش استنباط احکام (احکام (۳) و در درس پنجم ذیل مبحث «تعریف سنت» در تعریف معصوم، به معصوم بودن حضرت رسول صلی الله علیه و آله، حضرت فاطمه علیها السلام و ائمه اثنی عشر علیهم السلام تأکید می‌شود (روش استنباط احکام (احکام (۳)، ۱۳۹۸، ص ۴۰).^۱

۱. در کتاب‌های تاریخ (۳) ایران دوره اسلامی و تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر (نک. تاریخ (۳) ایران دوره اسلامی، ۱۳۹۸، ۱۵۲، ۱۷۱؛ نک. تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر، ۱۳۹۸، ۱۳۲، ۱۵۴)، ضمن برخی رویدادهای دوره معاصر و ضمن وقایع نام فاطمه علیها السلام ذکر می‌شود است که البته ارتباطی با ترسیم شخصیت ایشان و مسائل مربوطه به آن ندارد.

جدول شماره (۵): فاطمه زهرا علیها السلام در متون درسی پایه دوازدهم مقطع دوم متوسطه

عنوان درس	کتاب	توضیح و ارزیابی
فقط برای تو	دین و زندگی (۳)	زندگی فاطمه <small>علیها السلام</small> در کنار پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و علی <small>علیه السلام</small> الگوی عالی بندگی
عصر شکوفائی	دین و زندگی (۳)	توجه ویژه پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> به فاطمه <small>علیها السلام</small> ، فاطمه <small>علیها السلام</small> وارث مفاخر و ارزش‌های پیامبران و اهتمام آن حضرت به امر آموزش
دختر از نگاه قرآن	مدیریت خانواده و سبک زندگی (ویژه دختران)	جایگاه ویژه فاطمه <small>علیها السلام</small> نزد پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>
خوش برخوردی با دیگران	مدیریت خانواده و سبک زندگی (ویژه دختران)	ذکر حدیث از فاطمه <small>علیها السلام</small>
درس زندگی	سبک زندگی (ویژه پسران)	ترسیم زندگی مشترک علی <small>علیه السلام</small> و فاطمه <small>علیها السلام</small> و تقسیم کارها بین ایشان
قناعت میوه زهد	اخلاق اسلامی (۳)	قناعت‌ورزی فاطمه <small>علیها السلام</small> و لزوم الگو گرفتن از ایشان
عدل الهی	اصول عقائد (۳)	بیان فرازی از خطبه فاطمه <small>علیها السلام</small> درباره باورها و اعتقادات
تعریف سنت	روش استنباط احکام (احکام) (۳)	اشاره به فاطمه <small>علیها السلام</small> به عنوان معصوم در تعریف عصمت و معصوم

نگاه کلی به انعکاس سیره و شخصیت فاطمه علیها السلام در کتاب‌ها و متون درسی دوره دوم متوسطه (جدول شماره ۵)، که در سطور پیشین ترسیم شد، نشان می‌دهد که درس مستقلی برای تبیین شخصیت آن حضرت در این کتاب‌ها پیشی بینی نشده و به جای آن در کنار اطلاعات تاریخی، برخی مباحث مرتبط با سیره ایشان و نیز ارزش‌های متعالی از منظر آن حضرت و نیز در مواردی جایگاه آن حضرت نزد پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام و به طور کلی شیعیان بیان شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

یکی از مسائل مهم در بازنمایی شخصیت‌های دینی-مذهبی و تاریخی در نگاه‌های آموزشی این است که شخصیت اگرچه متعلق به ادوار پیشین و گذشته است، اما باید به گونه‌ای بازنمایی شود که ضمن حفظ اصالت تاریخی و واقعی خود، امکان ایجاد ارتباط بین نسل و جامعه مخاطب (دانش‌آموزان) و ارزش‌های متعالی متجلی در آن شخصیت را به سهولت برقرار کند و حس قرابت لازم با آن شخصیت را در خواننده ایجاد نماید. روشن است که چنین بازنمایی هدفمندی، مستلزم داشتن بیان هدفمند آموزشی است، به ویژه اینکه در روایت‌های معطوف به تربیت، هنر شخصیت‌پردازی و بازنمایی واقع‌گرایانه و هدفمند، مهمترین مساله محسوب می‌شود. در این میان، فراگیر کردن سبک و سیره علوی-فاطمی در جامعه مستلزم بهره‌گیری مناسب از سیره فاطمه علیها السلام است و اگر سیره و شخصیت ایشان در کتب درسی دوره آموزش مدرسه به خوبی ترسیم و تبیین شود، می‌توان انتظار داشت الگوگیری از سیره ایشان در بین جوانان شکل جدی‌تر و

عینی تری پیدا کند. بنابر بررسی صورت گرفته با همین هدف از کتاب‌های درسی دوره اول و دوم متوسطه (پایه‌های شش گانه این دو مقطع) مشخص شد که در این دو مقطع متوسطه تنها یک درس مستقل با عنوان «برترین بانو» در کتاب پیام‌های آسمان پایه هفتم به فاطمه علیها السلام اختصاص داده شده و سیره و وجوه مختلف شخصیتی و زندگی ایشان در این درس به خوبی ترسیم شده است. البته در تاریخ اسلام (۱) پایه دهم نیز در لابلای مباحث و مسائل مربوط به وقایع صدر اسلام و دوران انمه علیها السلام به مناسبت‌های مختلف مختصری از زندگی فاطمه علیها السلام و ویژگی‌ها و فضائل ایشان بیان شده و ذیل مبحث توضیح لقب «ام‌ابیها» برای آن حضرت، به صورت مختصر وجوه شخصیتی ایشان ترسیم می‌شود. همانطور که در بررسی توصیفی مشخص گردید در کتاب‌های درسی دیگر دوره اول و دوم متوسطه، مبحث مستقل دیگری به فاطمه علیها السلام اختصاص داده نشده است و در کتاب‌های دیگر (به جز دو کتاب فوق‌الذکر)، اغلب به فراخور مباحث به حضرت اشاره شده است که از جمله می‌توان به نقش ایشان در برخی حوادث صدر اسلام، برخی احادیث منقول از آن حضرت اشاره کرد. البته در بین سه پایه مقطع متوسطه دوم، کتاب‌های پایه دوازدهم اشارات بیشتر و جدی تری به فاطمه زهرا علیها السلام دارند، هر چند که درس مستقلی به حضرت اختصاص داده نشده است. با این اوصاف، باید توجه داشت که این مباحث باید به گونه بیان و سازماندهی می‌شدند که زمینه و شرایط تفکر عمیق در دانش‌آموزان درباره خصوص شخصیت حضرت فاطمه علیها السلام را فراهم می‌آورد و طبیعتاً صرف بیان مباحث یا روایتگری با هدف بیان خبر، چندان راهگشا نخواهد بود.

تصویر فاطمه علیها السلام و سیره و شخصیت آن حضرت در کتاب‌های درسی، که در سطور پیشین بررسی شد، می‌تواند به خوبی گویای همه ابعاد و زوایای بحث باشد. چنین تصویری اگرچه نقاط قوتی دارد و نشان دهنده تلاش مؤلفان برای ارائه تصویری الگومدار از فاطمه زهرا علیها السلام و سیره ایشان است، اما برای ترسیم یک الگوی ایده‌آل برای نوجوانان و جوانان قطعاً باید بازنمایی کنونی کتاب‌های درسی هم از نظر کیفی و هم از نظر کمی و البته به صورت هدفمند و اصولی ارتقا داده شود. به عنوان نمونه همان طور که مشخص گردید در دروس مرتبط با ادبیات فارسی، تقریباً توجه چندانی به فاطمه علیها السلام صورت نمی‌گیرد، حال آنکه از سده‌های نخستین هجری بدین سو در ادب فارسی اشعار پرشمار و پرمایه‌ای درباره آن حضرت از سوی شاعران و ادیبان ایرانی سروده شده است و می‌توان از این ظرفیت غنی و آماده برای اهداف تربیتی به نیکی بهره گرفت (به عنوان نمونه رک: شهیدی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۲-۲۳۹). پیشنهاد دیگری که برای ارتقاء بازنمایی چهره فاطمه علیها السلام در کتاب‌های درسی می‌توان ارائه داد اینکه با عنایت به خلاء جدی موجود در مقطع متوسطه دوم،

در متون پایه یازدهم یا دوازدهم، درسی مرتبط با سیره آن حضرت پیش بینی شود تا مکملی برای درس بانوی برتر در پایه هفتم باشد. نکته مهمی که درباره داده‌های مرتبط با فاطمه علیها السلام در متون پایه‌های هشتم تا دوازدهم وجود دارد اینکه اغلب به صورت داده صرف، بدون توجه به ابعاد تربیتی و تقریباً خنثی، ارائه شده‌اند و به همین دلیل نیز احتمال تثبیت و ماندگاری طولانی مدت آنها در اذهان و خاطر دانش‌آموزان به حداقل ممکن می‌رسد، حال آنکه اگر به صورت هدفمند در قالب‌های داستانی-تربیتی و در متن زندگی زمانه کنونی آورده شوند و بازنمایی شخصیت آن حضرت در چنین بستری صورت گیرد، علاوه بر ماندگاری، امکان تبدیل آن به الگوی برتر به مراتب بیشتر خواهد شد. در واقع، در کنار تلاش برای ترسیم شخصیت فاطمه علیها السلام در متون درسی این مقطع، در کنار انتقال پیام‌ها و مفاهیم، به مؤثر بودن آنها جهت ایجاد تغییر مثبت در دانش‌آموزان توجه خاص صورت گیرد؛ حال آنکه به نظر می‌رسد در بازنمایی کنونی عمدتاً به صرف انتقال پیام‌ها اکتفا شده است. این مهم به صورت ویژه در مقطع متوسطه دوم در مباحث مرتبط با فاطمه علیها السلام بیشتر به چشم می‌خورد و مقوله تأثیرگذاری برای مخاطب خاص چندان که باید مد نظر نبوده است. همچنین باید توجه داشت که ارتباط مستقیمی بین قدرت و کیفیت روایت و بازنمایی صورت گرفته از شخصیت زهرا علیها السلام و اتخاذ سبک و شیوه آن حضرت به عنوان سبک زندگی برتر وجود دارد و بر این اساس، دقت و توجه لازم جهت ارائه روایت‌های برتر و هدفمند در این زمینه مهم و تعیین‌کننده است. یکی از پژوهش‌های مناسب جهت الگوگیری در طراحی دروس کیفی‌تر در ارتباط با فاطمه علیها السلام برای مقطع تحصیلی متوسطه، کتاب زندگانی فاطمه علیها السلام تألیف سید جعفر شهیدی است. این اثر در عین حال که با اتکا بر روش مطالعه علمی نگاشته شده و همه ابعاد زندگی و مسائل تاریخی مرتبط با آن حضرت را دربرمی‌گیرد، اما زبان فاخر و در عین حال روان و گویای کتاب، که در مقطعی از بحث حتی شکل داستانی-روایی و البته شیوا و دلنشین و صمیمی به خود می‌گیرد، این امکان و فرصت را برای هر دو مخاطب خاص و عام فراهم می‌کند که با همراه شدن با بحث، در متن زندگی فاطمه علیها السلام قرار گیرد.

فارغ از اینکه حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، الگوی متعالی زنان در جهان اسلام و نزد شیعیان به شمار می‌رود، اما بهره‌گیری از سیره ایشان در زندگی فردی و اجتماعی زنان و دختران، متأثر از چگونگی بازنمایی شخصیت و سیره ایشان به ویژه در همین کتاب‌های درسی خواهد بود. این مهم مستلزم داشتن و برساختن روایت چند وجهی از شخصیت ایشان است، وظیفه‌ای که بر عهده همه سیره‌پژوهان و تاریخ‌پژوهان تاریخ صدر اسلام و تاریخ تشیع باید باشد. موفقیت در تثبیت الگوی مناسب در ذهنیت دانش‌آموزان می‌تواند تأثیرات طولانی مدت و همیشگی داشته باشد، به ویژه

اینکه دانش‌آموزان دوره متوسطه در مقطعی از زندگی خود قرار دارند که شخصیت فردی و اجتماعی آنها در حال شکل‌گیری و تکامل است و دانش‌آموزان به شدت در تکاپوی در پیش گرفتن الگوهای اخلاقی و رفتاری برای خود هستند و هرگونه ضعف و ناکامی می‌تواند زمینه از دست رفتن چنین بستر و فرصت ایده‌آلی باشد. به نظر می‌رسد می‌توان با بازنمایی و ترسیم فرآیندی وجوه مختلف سیره و شخصیت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در متون و کتاب‌های درسی دوره متوسطه، الگوگیری از آن را در تثبیت سبک زندگی اسلامی، به ویژه برای دختران و بانوان، به صورت جدی‌تر و هدفمندتری دنبال کرد.

منابع

- قرآن کریم.
۱. ابن ابی طاهر، أبو الفضل احمد (۱۳۲۶هـ/۱۹۰۸م)، بلاغات النساء، تحقیق احمد الألفی، القاهرة: مطبعة مدرسة والده عباس الأول.
  ۲. ابن شهر آشوب، أبو جعفر رشیدالدین محمد بن علی (۱۳۷۹ق)، المناقب، قم: المطبعة العلمية.
  ۳. ابن عبدالبر، أبو عمر یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲)، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت: دار الجیل، ط الأولى.
  ۴. احکام (۱) (ویژه پسران) - پایه دهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ چهارم.
  ۵. احکام (۱) (ویژه دختران) - پایه دهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ چهارم.
  ۶. اخلاق اسلامی (۱) - پایه دهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ چهارم.
  ۷. اخلاق اسلامی (۳) - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ دوم.
  ۸. اخوان صراف، زهرا و حسینی شاه ترابی، سید مرتضی (۱۳۸۷)، «فاطمه زهراء علیها السلام در کلام معصومین»، بانوان شیعه، شماره ۱۷، ص ۲۳-۴۴.
  ۹. اصول عقاید (۲) - پایه یازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ سوم.
  ۱۰. اصول عقاید (۳) - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ دوم.
  ۱۱. البرزی، محبوبه و دیگران (۱۳۹۴)، «بررسی میزان برخورداری کتاب های دین و زندگی مقطع دبیرستان از مؤلفه های روش تربیت الگویی در اسلام»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۲۹، ص ۱۲۱-۱۳۳.
  ۱۲. امام خمینی علیه السلام، روح الله (۱۳۷)، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.

۱۳. بهجت‌پور، عبدالکریم (۱۳۹۴)، «سبک زندگی فاطمی»، پژوهش‌نامه سبک زندگی، شماره ۱، ص ۹۹-۱۲۰.
۱۴. پیام‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی پایه هشتم دوره اول متوسطه) (۱۳۹۸)، وزارت، چاپ ششم.
۱۵. پیام‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی پایه هفتم دوره اول متوسطه) (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ هفتم.
۱۶. تاریخ اسلام (۱) - پایه دهم دوره دوم متوسطه (رشته علوم و معارف اسلامی) (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ چهارم.
۱۷. تاریخ اسلام (۲) - پایه یازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ دوم.
۱۸. تاریخ معاصر ایران - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ سوم.
۱۹. تاریخ معاصر ایران - پایه یازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ سوم.
۲۰. تاریخ (۲) از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه - پایه یازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ سوم.
۲۱. تاریخ (۳) ایران دوره اسلامی پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ دوم.
۲۲. تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ دوم.
۲۳. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۷)، بیانیه گام دوم انقلاب، به مناسبت چهلمین سالگرد انقلاب اسلامی ایران.
۲۴. دین و زندگی (۲) - پایه یازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ سوم.
۲۵. دین و زندگی (۳) - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ دوم.
۲۶. رنجبر، محمدعلی و کشاورز، هادی (۱۳۹۲)، «رویکرد تربیتی تاریخ و تعامل با نظام تعلیم و تربیت»، پارسه، شماره ۲۰، ص ۱-۳۳.
۲۷. روش استنباط احکام (احکام (۳) - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش، چاپ دوم.

۲۸. روحانی دهکردی، سولماز و باقری قلعه‌سی، اشرف (۱۳۹۱)، مدرسه و نقش آن در تعلیم و تربیت ارزش‌ها، شماره ۱۷۹، ص ۹۵-۱۰۳.
۲۹. شریعتی، علی (۱۳۵۷)، فاطمه فاطمه است، [بی‌جا]، نشر آیت/سلیمان.
۳۰. الشعیری، تاج‌الدین محمدبن محمد (۱۴۰۵ق)، جامع الأخبار، قم: انتشارات رضی.
۳۱. شهیدی، سیدجعفر (۱۳۸۷)، زندگانی فاطمه زهرا، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳۲. الشیخ الصدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن بابویه القمی (۱۴۱۷)، الأمالی، تحقیق قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، قم: مرکز الطباعة والنشر فی مؤسسة البعثة.
۳۳. همو (۱۳۸۵ق)، علل الشرایع، قم: مكتبة الداوری.
۳۴. الشیخ المفید، محمدبن محمدبن نعمان العکبری البغدادی (۱۴۱۳)، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم: مؤسسة آل البيت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
۳۵. صحیفة الرضا علیه‌السلام (۱۴۰۶ق)، تحقیق محمد مهدی، مشهد: المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه‌السلام.
۳۶. ضمیمه پیام‌های آسمان (پایه هشتم دوره اول متوسطه ویژه اهل سنت) (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، چاپ ششم.
۳۷. الطبرسی، فضل بن الحسن (۱۳۹۰ق)، إعلام الوری بأعلام الهدی، تهران، دارالکتب الاسلامیة.
۳۸. عطاردی، عزیزالله (۱۳۹۰)، ترجمه مسند فاطمه زهرا علیها‌السلام، تهران: عطارد.
۳۹. فارسی (پایه هفتم دوره اول متوسطه) (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، چاپ هفتم.
۴۰. فارسی پایه نهم دوره اول متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، چاپ پنجم، ۱۳۹۸.
۴۱. فارسی و نگارش ویژه استعدادهای درخشان پایه هشتم دوره اول متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، چاپ پنجم.
۴۲. فارسی (۱) - پایه دهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، چاپ چهارم.
۴۳. قهرمانی نژاد شایق، بهاء‌الدین (۱۳۹۴)، «زندگی و سیره حضرت زهرا علیها‌السلام به عنوان الگوی سبک زندگی دینی»، راهبرد فرهنگی و اجتماعی، شماره ۱۵، ص ۲۱۹-۲۴۱.
۴۴. کریندورف، کلوس (۱۳۹۴)، تحلیل محتوا مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نشرنی.

۴۵. المجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳/هـ/۱۹۸۳م)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: مؤسسة الوفاء.
۴۶. مدیریت خانواده و سبک زندگی (ویژه پسران) - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، چاپ دوم.
۴۷. مدیریت خانواده و سبک زندگی (ویژه دختران) - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه (۱۳۹۸)، وزارت آموزش و پرورش: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، چاپ اول.
۴۸. نوریان، محمد، روش‌های ارزشیابی کتاب‌های درسی با تأکید بر تحلیل محتوای کمی و کیفی (۱۳۹۴)، تهران، انتشارات شورا.
۴۹. نیکوبرش‌راد، فرزانه (۱۳۸۴)، «فاطمه زهرا علیها السلام؛ الگوی مبارزه سیاسی زن امروز»، بانوان شیعه، شماره ۴، ص ۲۰۱-۲۲۴.

